

ÖRJAN KARDELL

Gärdsgårdar

– i människans tjänst under 800 år

- Hankärdsgården är en teknisk nyhet från tidig medeltid, och samtida med bybildning och ett fastare trädssystem. I hankärdsgården kunde gran användas till alla delar i konstruktionen. I de äldre, flätade hägnaderna användes huvudsakligen färska lövträd.
- Ända sedan den slog igenom hade hankärdsgårdens höjd och täthet reglerats i lagstiftningen, likaså vilka markslag som omfattades och vem det ålåg att stänga kring dem.
- Först under 1800-talet förändrades hägnadsplikten. En omvälvande lagändring kom 1857; därefter var det inte längre grödorna som skulle hägnas, utan rågångar och fastighetsgränser.
- Från och med 1850 blev det möjligt att inom byalag avtala bort lagens krav på gårdsgårdarnas täthet. Detta skedde i en tid då billigt importerat bomullstyg fick fårstammen att krympa drastiskt, och där fåren försvann kunde gårdsgårdarna stängas glesare. Glesa gårdsgårdar drog också mindre virke.

FOTO: HÅKAN ERIKSSON, LANTMÄTERIET I GÄVLE

Del av lantmäterikarta över Estersmark i Västerbotten år 1705. Gärdsgårdarna är tydligt markerade.

När jordbruket introducerades i vårt land för omkring 6 000 år sedan innehöll det två grenar, som sedan dess har varit i stort sett oskiljaktiga, nämligen åkerbruk och boskapsskötsel. Kreaturslösa gårdar var mycket ovanliga fram till slutet av 1960-talet eller början av 1970-talet, då det svenska jordbruket på en mer utbredd front kunde bryta det växtnäringssmässiga sambandet mellan åkerbruk och boskapsskötsel. Fram till dess hade ett av jordbruksekonomin helt grundläggande krav varit att skilja betande djur från växande gröda. Från och med tidig medeltid, 1100-talet, gjordes detta huvudsakligen med hjälp av så kallade hankärgårdsgårdar.

Detta Fakta handlar om hankärgårdsgårdens historiska betydelse i det svenska jordbruket; om ett omfattande hägnads-samarbete inom och mellan byar, om en noggrant reglerad lagstiftning och om omvälvande skiftesreformer och stängselförordningar. Det handlar också om de enorma längder gårdsgård Sveriges bönder hade att underhålla, och hur mycket virke som gick åt.

Kom med byjordbruket

Hankärgårdsgården är en teknisk innovation från 1100-talet (se faktaruta, nästa sida). Den kom att ersätta tidigare flätsgårdsgårdar av lövträd. Hankärgårdsgården gick snabbare att stänga och kunde därmed kringgå förhållandevis stora inägor. Den tidigmedeltida hankärgårdsgårdens höjd och täthet stod sig genom

århundradena, medan andra detaljer förändrades något med tiden. Under 1500-talets andra hälft hade hankärgårdsgården dock fått det utseende som den kom att behålla fram till 1800-talets mitt, med cirka 1–1,2 meter mellan störpären och med tre ringformade hankar per störpar. Tidigare hade störpären stått betydligt tätare och då behövdes troligen endast två hankar per par.

Att hankärgårdsgården slog igenom hänger sannolikt intimt ihop med att jordbruket vid den tiden omorganiserades i en ny driftsform, i byar, så som vi känner dem före det laga skiftet under 1800-talet. Denna driftsform bygger på samarbete och samtidighet i alla arbeten som rör odlingen. Allra tydligast manifesteras detta i den gemensamt underhållna hägnaden kring inägorna (markslagen åker och äng), där varje gård i byn hade sin speciella sträcka av hägnaden att underhålla. Utanför de gemensamt inhägnade inägorna låg utmarken. Där skulle kreatursbetet försiggå fram till dess att inägorna kunde börja betas efter slätter (ängarna) och skörd (åkrarna).

Granen var grunden

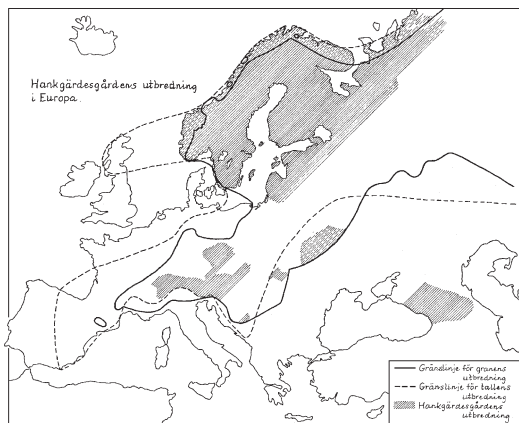
Hankärgårdsgården kräver god tillgång på virke med lämpliga egenskaper, och för Skandinavien del handlar det om gran (figur 1), även om också en kunde komma i fråga. Granen kunde användas till alla nödvändiga delar av hägnaden – stör, stöd, gårdsel och hank – vilka till skillnad från flätgårdsgårdens utgångsmaterial var torra vid stängningen. Detta gav rimli-

gen en tids- och arbetsmässig fördel framför tidigare stängselsformer. Mycket av förberedelsearbetet inför stängning och underhåll kunde förläggas till tider på året då åkerbruket inte krävde så stora arbetsinsatser; då hushållen så att säga hade arbetskraft över. Denna fördel blev troligen allt mer uppenbar i takt med att åkerbrukets andel av den totala ekonomin ökade under tidig medeltid, liksom behovet av stängsel.

Uråldriga lagar

Att hankärgårdsgårdens funktion var livsviktig återspeglas tydligt i de medeltida landskapslagarna. I dessa angavs minimimått på både höjd och täthet. Bestämmelserna återupprepas sedan i Magnus Erikssons landslag 1350 och i 1734 års lag. Lagtexterna slår också fast hur byn ska bestämma hur stor andel av den gemensamma hägnaden var och en ska underhålla och ansvara för. De anger vidare regler för samarbete i hägnadsfrågor, både mellan byns brukare och mellan grannbyar. Lagtexternas bestämmelser är i grunden tillkomna innan någon statlig administration ens existerade. De kan därför sannolikt betraktas som ett regelverk som arbetats fram på lokal nivå – där de fyllt ett viktigt syfte – och först så småningom plockats in i riksgiltiga lagsamlingar.

Själva bedrivandet av jordbruk i den organisationsform som en by utgör kräver klara och koncisa regler för hur hägnadsfrågorna ska kunna lösas. Samtidigt måste det gå snabbt och enkelt att

FIGUR 1. | Hankärgårdsgårdens utbredning i Europa (skuggade områden) i jämförelse med granens (heldragen linje) och tallens (streckad linje) utbredningsområden. Efter Myrdal, 1977.

FIGUR 2. | "Gärdning" i Silleruds socken, Nordmarks härad, Värmland. Foto: NIS 1929. Nordiska museets arkiv.

lösa uppkomna konflikter lokalt inom byn om inte jordbruksproduktionen allvarligt ska hindras.

Bynyttan överordnad princip

Hägnadsplikten var definierad utifrån markslag. Brukare av åker och äng var pliktiga att hägna sig till skydd mot betande djur. Samarbetar ett antal brukare (by) om en större inägoareal omgiven av en gemensamt underhållen gårdsgård – med få eller inga hägnader i övrigt på inägomarken – betyder detta att samtliga brukares andelar av inägomark ligger prisgiven för skövling om betesdjur bryter sig in genom hägnaden – gör ohägn. Detta är högst allvarligt för ett självhushåll, där det mesta som produceras är avsett för egen konsumtion och där större överskott är ovanliga.

Svenska hägnadsregler och byordningar visar stora likheter med motsvarande regler i områden med bevattningsjordbruk. Där är samarbetet kring bevattningskanaler organiserat på liknande sätt, både för underhåll av kanaler och för snabb lösning på lokala konflikter, för allas och jordbrukets bästa. En inte helt orimlig tanke är kanske att se ett frö till det svenska demokratiska systemet i bysamarbete och hägnadsfrågor.

Täta gårdsgårdar stängde även hönsen ute

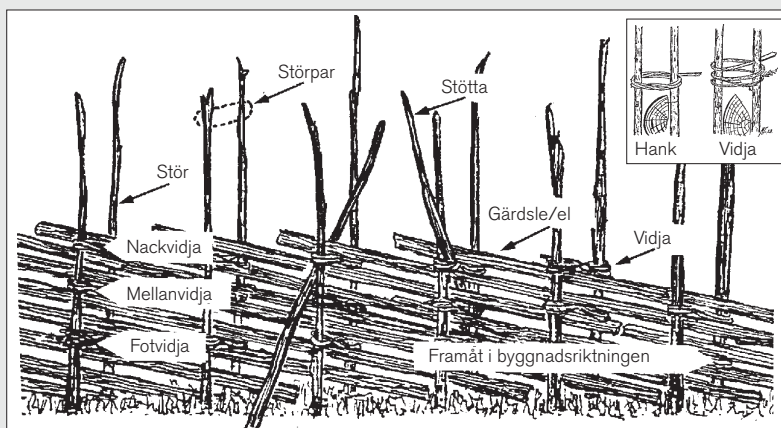
Hankgårdsgårdens utseende hade förändrats tämligen långsamt genom århundradena. Under 1800-talet ändrades förutsättningarna dramatiskt, inte minst genom lagstiftningen. Från och med 1850 blir det möjligt att inom ett byalags område avtala hur täta gårdsgårdarna ska vara. Denna möjlighet upprepas och förenklas ytterligare i 1857 års hägnadsförordning.

Ursprungligen skulle hankgårdsgården stängas så tät att den höll ute alla förekommande tamdjur – till och med höns och gäss. Då var det logiskt att använda hankar, som ger minimala mellanrum mellan gårdslen och dessutom går snabbare att stänga med än vidjor. En hankgårdsgård stängd med hankar sjunker ihop ganska snart efter stängningen. Hankarna glider ner, vilket leder till att gårdslena ofta vilar på varandra. Betesdjur som försöker ta sig igenom kon-

FAKTARUTA

Gårdsgårdens uppbyggnad

En hankgårdsgård består av snett liggande gårdsel mellan parställda störrar sammanhållna av hankar eller vidjor (figur 3). Med jämna intervall – beroende på hur mycket gårdslen lutar i konstruktionen samt markens beskaffenhet – kan det även finnas stöttor som ger ytterligare stabilitet i sidled. Figur 2 visar hur stängningen fortskrider. Notera att stängningsarbetet berör flera störrar samtidigt. Således sätts inte alla hankar eller vidjor på ett och samma störrar på en gång.

FIGUR 3. | Hankgårdsgårdens uppbyggnad (efter Hagander, 1995). Den infällda bilden visar att hanken är ringformig och träs över störrparet, medan vidjan binds som en åtta runt störrarna (efter ULMA:s frågelista nr 15 Hägnader. SOFI).

struktionen möts av en mer eller mindre tät vägg, bestående av gårdsel som med tiden kan ha sjunkit ifrån sin ursprungligen snett lutande position till nästan vågrät. Ihopsjunkning kunde man skydda sig emot genom att stänga med krympmån – man valde med andra ord en högre utgångshöjd vid nystängning än lagens 2 alnar (1,2 meter).

Vidja i stället för hank i glesare gårdsgårdar

Vidjan – till skillnad från hanken – låses fast i sitt läge på störrparet, och håller gårdslena på plats. Denna egenskap kom väl till pass i och med den förändring av boskapsstocken som ägde rum under 1800-talets andra hälft. Möjligheten att köpa billigt importerat bomullstyg slog förhållandevis snabbt ut den svenska färstammen under denna tid, framförallt i rena slättområden. Får, som är mycket bra på att krypa igenom hål i hägnader (lamm), blev alltså ovanliga. Vidjan kunde därmed ersätta hanken, vilket resulterade i glesare gårdsgårdar som drog mindre virke. Det är dessa glesare gårdsgårdar som möter en i det etnologiska materialet* och som idag stängs kring villatomter och hembygdsgårdar. De är

alltså inte så ursprungliga som många gärna vill tro utan kan snarast ses som en parentes i hankgårdsgårdens historia.

Den svenska byns död

Att spara virke är sannolikt inte det ursprungliga motivet till att övergå till vidja, även om det användes som ett argument av politiker som ville få till stånd en förändrad hägnadslagstiftning under 1800-talets första hälft. 1857 års hägnadsförordning omdefinierade hägnadsplikten totalt. Det tillkom nu djurägaren att hålla sådan uppsikt om sina betesdjur att inga skador på annans grödor uppkom. Vidare blev rågångar mellan byar samt genom laga skifte (1827 och framåt) uppkomna fastighetsgränser mellan gårdar i den gamla byn hägnadspliktiga. Hur hägnader inom en fastighet var beskaffade eller om de överhuvudtaget kom till användning innanför fastighetsgränserna lade sig förordningen däremot inte i.

Laga skiftesstadgan dödade effektivt byn som den organisatoriska plattformen för jordbruket och det samarbete som funnits kring åkerbruk och markutnyttjande. Möjligheten att samarbeta kring en gemensamt underhållen hägnad kring

* Etnologiska frågelistor cirkulerades runt om i Sverige av Folkminnesarkivet och Nordiska museet. 260 enskilda svar rörande hägnader (från frågelistor som distribuerades från 1928 respektive 1944) har använts i forskningsprojektet.

inägorna försvann och ersattes av en eller flera skifteslotter per gård vilka i princip skulle vara försedda med stängsel. 1857 års förordning inskräppte detta ytterligare samt lade sten på bördan genom att tvinga fram stängsel i rågångarna mellan forna byar – lägen som aldrig tidigare omfattats av hägnadsplikt. Därmed tappade den forna byn de geometriska fördelar som låg i att omgärda en så stor och rund inägomark som möjligt – en cirkels omkrets omsluter som bekant största möjliga areal – och de nya fastighetsägarna fick med all sannolikhet en betydligt större mängd hägnad att underhålla. Rimligen torde laga skifte och den förändrade hägnadslagstiftningen ha ökat mängden hägnader i onödigt hög grad, vilket är märkligt då omsorgen om Sveriges skogstillgångar var det tyngst vägande politiska argumentet till 1857 års förordning.

Etthundratusen mil gårdsgård

Över tiden ökade hägnadsmängderna i takt med att befolkningen steg. Med hjälp av äldre historiska lantmäterikartor (figur 4) har det varit möjligt att mäta upp regionala hägnadsmängder och att uppskatta de totala hägnadsmängderna i landet. Kring sekelskiftet 1700 är det rimligt att skatta mängden hägnad på riksnivå till 55 000 mil. Etthundra-femtio år senare hade mängden ökat till 100 000 mil, vilket motsvarar 25 varv runt jordklotet.

Ett hundra meter tät hankgårdsgård drar 6 kubikmeter virke (fast mått). Med hänsyn tagen till underhållsbehov och att en hel del gammalt gårdsgårdsvirke gick att återanvända krävdes årligen 4,2 miljoner kubikmeter virke för att hålla hägnaderna i stånd vid 1800-talets mitt. I en virkesbudget för ett familj jordbruk inriktat på självhushåll användes sannolikt kring 20 procent av virket till hägnader. Brännved stod för den största årliga posten, omkring 65–

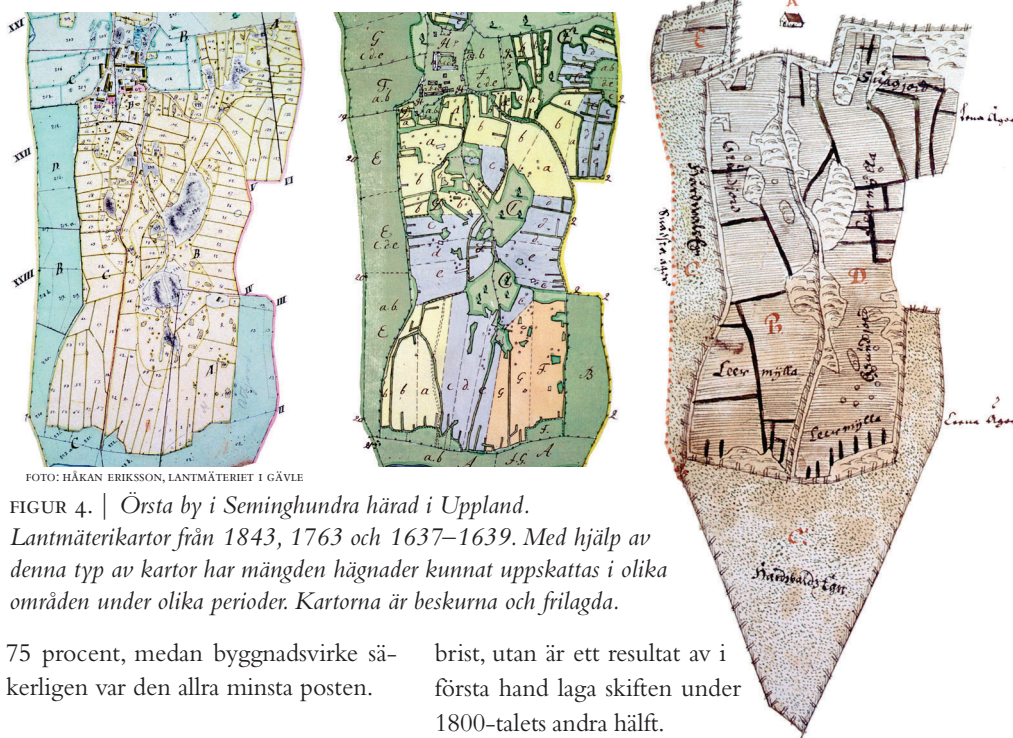

FOTO: HÅKAN ERIKSSON, LANTMÄTERIET I GÄVLE

FIGUR 4. | Örsta by i Seminghundra härad i Uppland. Lantmäterikartor från 1843, 1763 och 1637–1639. Med hjälp av denna typ av kartor har mängden hägnader kunnat uppskattas i olika områden under olika perioder. Kartorna är beskurna och frilagda.

75 procent, medan byggnadsvirke säkerligen var den allra minsta posten.

Flera mil till virke inget hinder

Virkesbrist på regional nivå berodde i äldre tid snarare på transportproblem än på en total avsaknad av träd eller skog. Historiska källor visar att det gick att vidmakthålla omfattande system av hankgårdsgårdar i över 100 år i områden som myndigheterna definierat som skoglösa. Dessa gårdar hade mellan 0,5–3 mil till närmaste virkesresurs.

Stora delar av Skåne, Halland och Bohuslän samt Öland var tidigt skoglösa – senast under 1700-talet. I landets övriga slättområden dröjde det inemot 1800-talets början innan bristen på virke så stor att den framtvingade andra typer av hägnader. Här användes främst enkla stenmurar eller jordvallar. Den dubbla stenmuren – med nedgrävd bas på frostfritt djup och bestående av två kallmurade yttersidor med stenfyllning emellan – förekommer i alla områden där odlingsmarken är belägen ovan högsta kustlinjen och därmed mycket stenbemängd. Dessa murar har dock inget att göra med någon tilltagande virkes-

brist, utan är ett resultat av i första hand laga skiften under 1800-talets andra hälft.

Vidjan i hankgårdsgårdarna började ersättas med en stältråd under 1900-talets första årtionde. Under 1920-talet började sedan taggtråden så smått att ersätta hankgårdsgården, antingen helt eller som komplement ovanpå en ihopsjunknen sådan. Kvarvarande gårdsgårdar underhölls men nystängdes inte i någon högre utsträckning efter 1950.

Ämnesord

Gårdsgård, hägnad, skifte, virkesbehov

Läs mer

- Hagander, S. 1995. *Gärsgår'n i vårt landskap. Hantverkshistoria-handledning*. Gröndinge.
- Kardell, Ö. 2004. Hägnadernas roll för jordbruket och byalaget 1640–1900. *KSLA, Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden nr 31*. Stockholm.
- Myrdal, J. 1977. Hägnaderna, arbetstiden och bygdalaget. *RIG*, s 65–75.
- Myrdal, J. 1999. *Jordbruket under feodalismen 1000–1700. Det svenska jordbrukets historia. Band 2*. Stockholm.

Jägmästare Örjan Kardell har disputerat i agrarhistoria vid SLU:s institution för ekonomi, Box 7013, 750 07 Uppsala. Tel: 018-31 22 20.

Ansvarig utgivare:
Redaktör:

Jan-Erik Hällgren, SLU, Fakulteten för skogsvetenskap, 901 83 Umeå
David Stephansson, NL-fakulteten/Nora Adelsköld, Informationsavdelningen
c/o CUL, Box 7047, 750 07 Uppsala • Telefon: 018-67 17 07 • Telefax: 018-67 35 71
Epost: Nora.Adelskold@adm.slu.se
www.slu.se/forskning/fakta

Webbadress:
Prenumeration och lösnnummer:

SLU Publikationstjänst, Box 7075, 750 07 UPPSALA
Telefon: 018-67 11 00 • Telefax: 018-67 35 00
E-post: Publikationstjanst@slu.se

Prenumerationspris:
Tryck:

320 kronor + moms
Elanders Tofters AB, Uppsala 2004
ISSN 1400-7789 © SLU